

BABALARIMIZ OĞUZLAR

(TÜRKMƏNLƏR)

⇒ Əvvəlki ötən sayda

OGUZNAMƏLƏR

Orxon-Yenisey abidələrindən sonra oğuzlar haqqında az-çox müfəssəl bilgilni Mahmud Kaşğarının məşhur "Divanı-lügət-it-türk"ündən (XI əsr) alınır. Bildiyimiz kimi, onun oğuz ellərini dolaşaraq topladığı zəngin məlumatları ərəb dilinə çevirib müsəlman aləminə təqdim etdiyi bu ölməz sözlük ensiklopedik seçiyə dəyişir. Oğuzların (türkmənlərin) yaşayışını, dil və mədəniyyətini araşdıran alim onların boylar şəklində təşkilatlandırığını bildirir, "Şu" adlı qədim rəvayətə (tədqiqatçıların təbircinə, "dastan-süjete") əsasən, türkmen qəbilə-tayfa birləşməsinə 24 boyun daxil olduğunu, amma bunlardan iki qalaq (xalac) boyunun əsl türkmenlərdən fərqləndiklərini yazır, 22 boyun ("əsl türkmenlər") damğaları, bəyləri, məskənləri haqqında məlumat verir və yeri gəldikcə, dil xüsusiyyətlərinə toxunur. (Qeyd edək ki, XIV əsrdə Rəşidəddin Fəzlullah, Kaşğarının məlumatlarını təkmilləşdirmiş, qızıl və kərkin adlı həmin 2 xalac boyunu da əlavə etməklə 24 boyun siyahısını vermişdir.) Kaşğar, demək olar, bütün mülahizələrini illüstrativ materiallar, ədəbi faktlarla (türküler, rəvayətlər və s.) əsaslandırır. "Divanı-lügət-it-türk"ün əhəmiyyətindən danışıq müəlliflərinin əsərin türk dilçiliyinin təməl daşını qoyduğunu daha çox vurğulayırlar. Məslə gətirilən 523 sözdən 278-nin oğuz dilinə aid olması bu cəhətdən əsərə misilsiz dəyər qazandırmışdır. Bununla birlikdə "Divanı" tarixi-etnoqrafik əhəmiyyəti də unudulmur. Əsərdə rəvayət və əsətlərinin yer alması onu oğuznamələrlə yaxınlaşdırır əsas cəhətdir.

"Oğuznamələr" dedikdə oğuzların tarixini, dünyagörüşünü, həyat və düşüncə tərzini, onların hökmdarlarının şərcəsini əks etdirən əfsanə və rəvayətlərin başa düşülür. Bu baxımdan oğuznamələr dünyanın yaranması, türklərin törəyişi ilə bağlı "Boz qurd", "Ergenekon", "Alp Ər Tonqa", "Köç" və s. süjet-dastanlarla eyni qəbiləndir. N.Cəfərov adlıqətilən süjet-dastanların tarixi koordinatlarını e.ə. III-I minilliklərlə ilk orta əsrlər aralığında qeyd edir. Qədim zamanlardan mərasimlərdə ozanlar tərəfindən qopuzla oxunub-danışılan oğuznamələrin, məxsusi bir salnamə növü kimi oğuzçuluq şüurunun yaranıb yayılmasında və qorunub saxlanılmasında rolu tədqiqatçıları tərəfindən daim yüksək qiymətləndirilib. Təsəffüf deyil ki, folklor ünsürlərinin güclü olmasına baxmayaraq oğuznamələr həmişə oğuzların mənşəsinə dair araşdırmalar üçün tutarlı qaynaq və sөykənəcək sayılıb. Belə rəvayətlərin ə qədimi nə zaman və harada yaranmış olduğunu, amma yazıya XII əsrdən gəc olmayaraq alındığı söylenilən "Oğuz Kağan" dastanıdır. (Qeyd etmək lazımdır ki, dastanın Üzünköprü variantı da mövcuddur.) Hesab olunur ki, "Oğuz Kağan" dastanı ilə yaranan oğuznamə ənənəsi XX əsərə qədər davam etmişdir.

T.Gündüz ən məşhur oğuznamələrdən aşağıdakıların adını çəkir:

Rəşidəddin Fəzlullahın (XIII əsr) "Cami-ət-təvarix" əsəri (daha doğrusu, kitabın ikinci cildində yer alan "Tarixi-oğuzan və türkən" bölümü);

"Çingiz xan tarixi"nin ("Təvarixi-cahanquşa" adlı tarix əsərinin Çingiz xan dövrünə aid qisminin) "Şərq türkcəsinə" tərcüməsi;

Yazıçıda Əlinin (XV əsr) "Təvarixi-Əli-Selcuk" əsərində və "Cami-ət-təvarixi-Cəlayiri"dəki müvafiq rəvayətlər;

"Şərq türkcəsi"ndə ərəb qrafikası ilə yazılmış mənzum "Oğuznamə dastanı";

Uyğur əlifbası ilə yazıya alınmış "Oğuz Kağan" dastanı;

Xivə xanı Əbülqazi Bahadır xanın (1603-1663) "Şəcərəyi-terakime" və "Şəcərəyi-türk" əsərlərindəki rəvayətlər.

- "Oğuznamələr" dedikdə oğuzların tarixini, dünyagörüşünü, həyat və düşüncə tərzini, onların hökmdarlarının şərcəsini əks etdirən əfsanə və rəvayətlərin başa düşülür. Bu baxımdan oğuznamələr dünyanın yaranması, türklərin törəyişi ilə bağlı "Boz qurd", "Ergenekon", "Alp Ər Tonqa", "Köç" və s. süjet-dastanlarla eyni qəbiləndir.

Füzül Bayat bu siyahını bir qədər də genişləndirərək, "Kitabi-Dədə Qorqud" epasını (burada N.Cəfərovun bir qeydini xatırlatmaq münasib bilirik: "Epos yazıya alınarkən üzərində "Kitabi-Dədə Qorqud" əla lisanı-taifeyi-oğuzan" yazılmışdır ki, "oğuzların dili" anlayışının bu cür öna çəkilməsi əsərin dilinin qırpaq və karlıq dillərindən, yəni digər türkcələrdən fərqləndiyini göstərir"), elmi ədəbiyyatda "oğuz atalar sözləri" kimi təqdim olunan mənlərlə ("Həzrət-risale"nin keliməti oğuznamə el məşhur bi-atalar sözü" və "Əmsal-Məhəmmədiyye"), Əbubəkr Tehraninin (ölmü 1477-dən sonra) "Kitabi-Diyarbakriyyə"sini, habelə Hafiz Tanış Əbrü (1361-1430), Xəndemir (1475-1535), Əndelib Qaracadağı (XIX əsr), Şəkəri Kudaşberdi oğlu (1858-1931) və başqaların tərəfindən qələmə alınan bədii-tarixi əsərləri, dastan və mənzumələri də oğuznamələrə aid edir. Onun təxmininə görə 20-dən çox yazılı oğuznamə mətni məlumdur və İdeya-məzmun, janr xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, bunların hər birini tarixi əsər hesab etmək mümkündür. Baxmayaraq ki, Əbülqazi Bahadır xanın yazdığına görə, "Oğuz dastanı" XVII əsrdə belə türkmen bax-

şıları (el aşığıları) tərəfindən dastan kimi söylenirmiş. F.Bayat özü isə "Topqarı oğuznaməsi" müəllifinin 1526-cı ildə Mohaç döyüşü zamanı ordu ozanlarının əsgərləri ruhlandırmaq üçün oğuznamə oxuduqları barədə qeydini misal gətirir...

Tədqiqatçılar oğuznamələrin böyük bir qisminin şifahi dastan və orta əsrlərə xas müvərrixlik (tarixçilik) ənənələrinin qovuşduğunda yaradıldığını xüsusi nəzərə cəpdirirlər. F.Bayatın fikrincə, "Hər bir oğuznamə mətnində, təbii olaraq, az və ya çox dərəcədə folklor elementləri vardır- döyüş meydanının və qəhrəmanın təsviri, bahadırılıq səhnələri, epik mübaliğə və klişelər, paralelizmlər və s. Ona görə də bir çox oğuznamə müəllifləri öz əsərlərini dastan adlandırlırlar". Bu mənada məqsəd və məram etibarilə, habelə tarixi-siyasi-coğrafi keyfiyyətlərinə görə müxtəliflik kəsb edən oğuznamələri bir küll halında arxaiq oğuz mifoloji-kosmoqonik baxışlarının epik və tarixi transformasiyaya uğramış nümunələri kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Oğuzlar dastan yaratmaq və onları ozanların repertuarında yaşadaraq gələcək nəsillərə çatdırmaq işinə böyük dövlətlərin qurulmasında əsaslı rol oynadıqları çağlardan başlamışlar. Lakin oğuznamələrlə etnik tarixi yalnız məclislərdə çalib-oxumaq, yaxud nağıl, rəvayət etmək yolu ilə nəsilədən nəsle ötürmək məqsədi daşıyan şifahi-epik (sonradan yazıya alınmış) mətlər kimi baxmaq məsələni təhlükəli həddə bəsitləşdirmək demək olardı. Müşahidələr göstərir ki, bu əsərlər eyni zamanda "toy"larda həddi-büluğa çatan yeniyetmələrə oğuz məfkure və düşüncəsinin, alpqç şüurunun aşılmasını (bir növ, "ərgenləşmə", initiation qəbilədən) nöçəyfi-nəzərdən mühüm tərbiyəvi missiya daşımışdır.

- "Oğuz dastanı" XVII əsrdə türkmen baxşılıqları (el aşığıları) tərəfindən dastan kimi söylenirmiş. 1526-cı ildə Mohaç döyüşü zamanı ordu ozanlarının əsgərləri ruhlandırmaq üçün oğuznamə oxuduqları məlumdur.

Oğuznamələrin rəsmi-ideoloji əhəmiyyəti ayrıca qeyd edilməlidir. Bu mənada Osmanlı dövlətinin quruluş və klassik mərhələlərində sultanların tapşırığı ilə qələmə alınan "Təvarixi-Əli-Selcuk" (Yazıçıoğlu Əli), "Behçətül-təvarix" (Şükruallah), "Təvarixi-Əli-Osman" (Aşıqpaşazadə) kimi tarix kitablarında oğuznamələrlə istinad olunması, uyğur qrafikası ilə yazıya alınmış "Oğuz Kağan" dastanının bezi hallarda "dövlət dastanı" kimi qiymətləndirilməsi faktları diqqətə cəlb edir. 1449-cu ildə Sultan Muradın Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın sarayına elçi göndərdiyi Şükruallahın xatirələri məxsusi maraq doğurur. Şükruallahın sözlərinə görə, Cahanşah osmanlılarla qaraqoyunluların qohumluğundan danışarkən bunun sübutu kimi uyğur əlifbası ilə yazılmış bir kitab gətirdi: "Ol kitabdən aydın oldu ki, Oğuzun Gök Alp, Yer Alp, Gün Alp, Deniz Alp, Yildız Alp, Ay Alp adı oğulları olmuşdur. Mirzə (Cahanşah-N.M.) buyurdu ki, qardaşın Sultan Muradın nəsəbi Oğuz oğlu Gök Alpa başlanır. Göy Alpin oğulları Qızıl Buğa, onun oğlu Qaya Alp, Süleyman şah oğlu Ətoğrulun 45-ci göbəkəndə babalarıdır. Qara Yusufun nəsəbi isə 41-ci göbəkəndə Deniz Alpa çatır... Qardaşın Sultan Muradın nəsəbi bizim nəsəbimizdən ağıdır" (yəni, üstündür-N.M.). Göründüyü kimi, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Osmanlı sultanı ilə yaxınlaşmaq məqsədi ilə Oğuz Kağan haqqında əski rəvayətlərə istinad edir ki, bu da oğuznamələrin XV əsrdə türkmen əsilli dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərə təsir göstərmək gücündə olduğuna sübutdur.

Şükruallahın haqqında söz açdığı kitab, böyük ehtimalla, "Oğuz Kağan" dastanının uyğur əlifbası ilə yazılmış variantıdır. Bu əsər isə N.Cəfərovun fikrincə, XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərində Şərq Türkcəsinə, "gözlə bir çəqatay türkcəsinə" qələmə alınmışdır. Dastanın Qaraqoyunlu sarayına belə tez çatması oğuznamələrlə göstərilən diqqət və marağdan soraq verir. Yeri gəlməşkən, uyğur variantına həsr etdiyi məqalədə dastanın ətrafı filoloji təhlilini aparın N.Cəfərov "türk tanrıçılığının ilk qaynağı" adlandırdığı bu "müqəddəs mətn"də, "Kitabi-Dədə Qorqud"dan fərqli olaraq, "İslam təsirinə rast gəlinmədiyi" fikrini qəbəri nəzərə cətdirmişdir. Alimin qənaətinə, formalaşması bizim eradan əvvəl I minilliyin sonu-bizim eranın I minilliyinin əvvəllərinə təsadüf edən "Oğuz Kağan"ın "türk epos ənənəsində son dərəcə geniş yer tutması deməyə əsas verir ki, onun kökləri daha qədim dövrlərə gəlib çıxır".

Demək olar, bütün oğuznamələrdə mərkəzi rol "oğuz qövminün əcdadı", "cəddi-əlatı" kimi Oğuz Kağana ayrılır. "Şəcərəyi-terakime"də belə bir ibarətlər: "Oğuz Kağan Keyumers zamanında İrdi" (yəni, o zaman yaşayıb). Keyumers isə, bildiyimiz kimi İran əfsanələrində ilk insan sayılır. Bu məntiqə, Oğuz Kağan da ilk oğuz və ya oğuz ellinin banisi, Oğuz dövlətinin qurucusudur. Salnamələrdə onun atası Qara xan və qardaşları Kür xan və Küz xan üzərində qələbə çalması da bunun göstəricisi kimi mənalandırılır (İslami "redakto" də bu qəbircilərin bir qədər başqa cür-tek Tanrıya iman gətirənləri iman etməyənləri arasında mübarizə kimi qələmə verilməsi tamamilə təbii). Belə ki, Qara xandan qalan el monqolları, Oğuzun ardıcılıqları isə oğuzların babaları kimi göstərilir.

⇒ Ardı var